

לשון האמוראים בראי חידושי הלשון של בן סירא

א

אפשר לחלק את חידושי הלשון בספר בן סירא לשתי קבוצות: (א) חידושי לשון המשותפים לב"ס ולספרות עברית או ארמית, לפי פירוט זה: ספרי המקרא המאוחרים, המגילות מקומראן, ספרות חז"ל והספרות הארמית לניביה; (ב) חידושי לשון ייחודיים לב"ס. חלק מחידושים אלו יש לזקוף ליכולתו הלשונית הבלתי רגילה של ב"ס ולסוגה הספרותית של היצירה, ספרות חכמה, המשתמשת במאפיינים של שירה, דהיינו תקבולות, מקצב, חריזה, מצלול ועוד. חלק אחר מאותם חידושים ייחודיים נראה שרק באקראי לא הזדמנו במקורות אחרים.

במאמר זה ברצוני להתמקד בחידושי לשון המשותפים לב"ס ולספרות האמוראים בלבד. יש להדגיש כי אותם חידושים משמשים בספרות האמוראים באופן עצמאי, ולא בציטוטים או בפרפרזות מב"ס.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה באנגלית שניתנה בכנס הבין-לאומי הרביעי לחקר העברית של מגילות ים המלח ושל בן סירא שנערך בשטרסבורג במאי 2006. הרצאה זו ראתה אור כמאמר בקובץ שפורסם לאחר הכנס: H. Dihi, "Amoraic Hebrew in the Light of Ben Sira's: Linguistic Innovations", in J. Joosten & J. S. Rey (eds.), *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period* (STDJ 73), Leiden 2008, pp. 15–27. בגרסה העברית חלו שינויים בהשוואה לגרסה באנגלית הן בהיקף הערכים הן בארגונו וסידורו של החומר הן בממצאים. שינויים אלו נעשו בעקבות הערותיו החשובות של פרופ' יוחנן ברויאר לגרסה המקורית של המאמר. ברצוני להודות לפרופ' יוחנן ברויאר ולפרופ' דוד טלשיר על הערותיהם המועילות למאמר זה. קיצורי המקורות המשמשים במאמר זה:

בן סירא (להלן ב"ס): כ"י א = כ"י א של ב"ס מהגניזה הקהירית; כ"י ב = כ"י ב של ב"ס מהגניזה הקהירית; כ"י ג = כ"י ג של ב"ס מהגניזה הקהירית; כ"י ד = כ"י ד של ב"ס מהגניזה הקהירית; מ' = מגילת בן סירא ממצדה.

מדרשים: בר"ר = בראשית רבה; ויק"ר = ויקרא רבה; קוה"ר = קוהלת רבה; שה"ש רבה/זוטא = שיר השירים רבה/זוטא; שמו"ר = שמות רבה.

סימני ההתקנה המשמשים במאמר זה מבוססים על סימני ההתקנה שבמילון ההיסטורי: (א) = מחיקה בכתב היד; [א] = תוספת בכתב היד; <א> = השלמת ליקוי במסירה בידי המתקן; ?א = ספק בקריאת האותיות שבין סימני השאלה; +[א] = תוספת נוסח חלופי במסירה.

לשון האמוראים, בניגוד ללשון התנאים, לא זכתה למחקרים רבים. כך למשל מדגיש ברויאר: "לשון האמוראים, שבלא ספק היתה לה השפעה מרכזית בתולדות לשוננו... כמעט לא זכתה למחקר, שיהיה מכוון אליה במיוחד. ובעיקר נתקפת חלקה של לשון האמוראים שבתלמוד הבבלי"¹.

חלוצי החוקרים שנדרשו ללשון זו, קוטשר וסוקולוף, הגיעו למסקנה כי לשון זו הייתה לשון ספרותית, לשון מתה, שלא חלו בה שינויים והתפתחויות המאפיינים לשון חיה. לפי אותם חוקרים, לשון זו ממשיכה את מסורות הלשון הספרותיות שקדמו לה, בעיקר לשון המקרא וכן לשון התנאים. בנוסף מדגישים אותם חוקרים את השפעתה הרבה של הארמית, שהייתה השפה המדוברת בפי האמוראים, על העברית שבפיהם.²

סוקולוף במחקרו³ אמנם מדגיש כי נתגלו שלושה עניינים לשוניים שיש בהם רמז להתפתחות פנימית בלשון האמוראים;⁴ אך בגלל הטענה הרווחת, המקובלת גם עליו, שלפיה לשון זו הייתה לשון ספרותית מתה, הוא מעלה את האפשרות ששינויים אלו התרחשו בשעה שהלשון עדיין הייתה מדוברת. עם זאת הוא מדגיש, כי עדיין נותרו שתי שאלות: מתי ואיפה התרחשו שינויים אלו.⁵ תפנית במחקר ביחס לאופייה של לשון האמוראים עולה ממחקרו של ברויאר.⁶

1. ברויאר תשמ"ז, עמ' 127. להלן המחקרים העיקריים שנעשו על לשון האמוראים: סוקולוף תשכ"ט; קוטשר תשל"ב 1; ברויאר תשמ"ז; ברויאר תשס"ב.
2. על השפעתה של הארמית ראה סוקולוף תשכ"ט, עמ' 277; קוטשר תשל"ב 1, עמ' 55.
3. סוקולוף תשכ"ט, עמ' 136-139, 142.
4. הכוונה לכינוי הרמז לקרוב ולרחוק הלילו, המשמש בלשון האמוראים, בעוד שבלשון התנאים משמש הכינוי אילו/האילו. (לפי המאגרים של המילון ההיסטורי הכינוי הללו אמנם מזדמן פעם אחת בספרות התנאים [הסימנים הללו], חולין ב, ו]. אולם נתון זה אינו מוריד מערך החידוש שיש בכינוי הלילו. לפי ברויאר [תשמ"ז, עמ' 128], אם מילה מסוימת מזדמנת כבר בלשון התנאים, אך השימוש בה בלשון זו נדיר, ואילו בלשון האמוראים השימוש בה נפוץ, עצם השינוי בתפוצה של המילה יש בו עדות לחידוש. ברויאר מוסיף, כי ייתכן שאותה מילה נדירה חדרה ללשון התנאים רק בשלבי העריכה של הטקסט, אך היא לא הייתה בשימוש חי בלשון זו). החידוש השני בלשון האמוראים הוא השימוש במילת היחס את בנטייה כנושא התחבירי במשפט ניגוד או השוואה שבו באיבר השני משמש כינוי גוף, בעוד שבלשון התנאים משמש הכינוי הלה (כגון "אותו שמע לאשתו, אני לא שמעתי לאשתי", בר"ר, פרשה יט, עמ' 181; כך לפי כ"י וטיקן; שאר כתבי היד גורסים "הוא" [בר"ר, תיאודור-אלבק, שם]). החידוש השלישי שמביא סוקולוף הוא השימוש בצירוף קודם עד שלא, שעניינו 'לפני ש', 'טרם' + פועל בעבר או בעתיד. בלשון התנאים משמש הצירוף עד שלא + פועל בעבר (כגון "קודם עד שלא עמד מלך ישראל", בר"ר, פרשה פג, עמ' 997; כך לפי כתבי היד וטיקן וטוטוגרט; בכ"י וונדון הנוסח הוא "קודם שיעמוד מלך בישראל" [בר"ר, תיאודור-אלבק, שם]).
5. "מסתבר שהשינויים האלה חלו בשלב שהלשון העברית עדיין הייתה חיה, אבל מתי ואיפה?" (סוקולוף תשכ"ט, עמ' 277).
6. ברויאר תשמ"ז; תשס"ב; תשס"ז.

במחקרים אלו מציג ברויאר חידושים לשוניים המעידים על התפתחות פנימית טבעית בלשון. חלק מאותם חידושים מזדמנים בצורה מצומצמת כבר בספרות התנאים, וחלק מזדמנים לראשונה רק בספרות האמוראים. בנוגע לראשונים מעלה ברויאר את השאלה, האם חידושים אלו באמת ראשיתם בלשון התנאים ובלשון האמוראים הם זכו לתפוצה רחבה, או שמא הם חדרו ללשון זו רק בשלב מאוחר של העריכה.⁷

אותם חידושים שאין להם אח ורע בלשון התנאים, וכן שלא ניתן להסביר אותם כתולדה של השפעת הארמית (בחלק מהמקרים אמנם יש הקבלה לארמית, אך אין הכרח לראות בהם השפעה של ארמית), מצביעים, כאמור לעיל, על התפתחות פנימית שניתן למצוא אותה בדרך כלל בלשון חיה ולא בלשון המוגדרת כלשון מתה. מתוך ממצאים אלו מציג ברויאר שתי אפשרויות: (1) לשון האמוראים הייתה לשון מדוברת בהיקף מצומצם או רחב; (2) ייתכן מצב שיחולו בלשון מתה שינויים פנימיים וטבעיים המאפיינים לשון חיה.

במאמר זה, כאמור לעיל, ברצוני להציג חידושי לשון המשותפים רק לב"ס ולספרות האמוראים (ובמקרה אחד גם למגילות). חשיבות רבה יש לעובדה כי חידושים אלו אינם מזדמנים לא בארמית המאוחרת, מערבית או מזרחית, ולא בדיאלקטים אחרים, וכן לא בעברית המקראית המאוחרת, כך שלא ניתן לזקוף אותם חידושים בספרות האמוראים לארמית⁸ או לעברית המקראית.

7. כך לדוגמה אלמלי. מילה זו מזדמנת בספרות התנאים פעם אחת בלבד (לפי העדות שבאבות־הטקסטים), ואילו בבבלי היא נפוצה מאוד. בספרות התנאים ובירושלמי משמשת תחתיה אילולי. ברויאר (תשמ"ז, עמ' 129–132) מעלה את השאלה, האם השימוש הבודד בספרות התנאים אותנטי ללשון זו, או שמא מקורו בגלגולי מסירה מאוחרים.

8. כך למשל עלעול. המילה עלעול, שעניינה 'רוח סערה', מזדמנת בב"ס פעם אחת: "אמרתו תחריף תימן עלעול סופה וסערה" (מג 16 מ'). מילה זו איננה מזדמנת בעברית המקראית. במקרא משמשת סופה וסערה באותו מובן. אמנם היו חוקרים שהציעו לפרש את צמד המילים על עולה בפסוק הבעייתי באיוב לו 33 "יִצְיָד עֲלָיו רְעוּ מְקַנָּה אֶף עַל עוֹלָה" (אני מודה לידידי ד"ר אלכסיי יודיסקי, שהפנה את תשומת לבי לפסוק זה) כמילה אחת, עלעולה, שעניינה 'רוח סערה' (על אפשרות זו ראה למשל פופ 1965, עמ' 238; חכם תש"ל, עמ' רפ). עם זאת, מאחר שמדובר בפסוק קשה, שהוצעו לו פירושים רבים, קיומה של המילה עלעול במקרא עדיין מוטל בספק. בספרות חז"ל משמשת המילה עלעול במשמע 'רוח סערה' רק בספרות האמוראים (ישנן שלוש היקרויות, שתיים בשיר השירים רבה ואחת בקהלת רבה). לדוגמה, "אין לך עלעול קשה יותר מן העלעול הזה שהוא בא מן הצפון ועולה ומכסיף את הבריות שנתנות בדרום..." (שה"ש רבה ג, ד). בספרות התנאים מזדמן פעם אחת הפועל עלעל, הגזור משם העצם עלעול, במשמעות 'לנענע'/'להסעיר': "הרוח שעילעלה את הגפנים על גבי תבואה" (כלאים ז, ז). בארמית משמשת המילה עלעול במובן 'רוח סערה' בניבים האלה: ארמית בינימית (ארמית מקומראן, תרגום הנביאים), ארמית מאוחרת מערבית (ארמית גלילית, ארמית נוצרית, תרגום הכתובים, תרגום יונתן) ומזרחית (בסורית הצורה היא עֲלֵעֲלָא [ברוקלמן 1928, עמ' 525]; בסורית מזדמן גם הפועל עֲלֵעֲלָא, הגזור משם העצם עלעלא, שעניינו 'להעיר'). היות שמילה זו

בניגוד לממצאים שברויאר מביא במחקריו יש להדגיש, כי החידושים המוצגים במאמר זה, המשותפים לב"ס ולספרות האמוראים, אין בהם עדות מובהקת לטענה כי לשון האמוראים הייתה לשון חיה, במידה כזו או אחרת.⁹ הסיבה העיקרית היא שחידושים אלו אינם נפוצים בספרות האמוראים, אלא הם מזדמנים במספר היקריות מצומצם.¹⁰ החשיבות המרכזית של חידושים אלו היא עצם קיומם הבלעדי בב"ס ובספרות האמוראים והיעדרם מהמקרא, מספרות התנאים ומהארמית, שלושת המקורות העיקריים שמהם מורכבת לשון האמוראים. קיומם בב"ס ובספרות האמוראים מעיד כנראה שהם היו קיימים ומוכרים בתקופה קדומה יותר, דהיינו בתקופת התנאים, אך הופעתם בכתובים צצה ועולה רק בתקופה מאוחרת יותר. אחת האפשרויות לכך היא שבתקופת התנאים שימשו במקביל שתי מילים, האחת בלשון הסטנדרד והשנייה בלשון הסובסטנדרד. אותה מילה שלא נזדמנה בכתובים בספרות התנאים שבה ועולה בכתובים בספרות האמוראים.¹¹

- מזדמנת רק בעברית של ימי הבית השני, וגם שם היא איננה שכחה; והיות שהיא מצויה בארמית, גם כתרגום של סופה וסערה, וגם בסורית בשימוש חופשי, נראה שמילה זו חדרה לעברית מהארמית אף שהתייעוד הראשון שלה הוא בעברית. בספרות התנאים אמנם משמש הפועל לעלעל, אך האפשרות שהשם עלעול חדר לספרות האמוראים מהארמית נראית יותר מהאפשרות שהוא נוצר כביכול מהפועל עלעל שבספרות התנאים (פועל שבעצמו גזור משם העצם עלעול, אם כי שם העצם אינו מזדמן בספרות התנאים).
9. להוציא את שלושת החידושים הנדונים כאן, דלות, ישינה והשיגה, שניתן למצוא בהם עדות לתהליכים לשוניים.
10. על הופעתם של ביטויים יחידאיים או נדירים בספרות האמוראים ועל מעמדם ראה ברויאר תשס"ז, עמ' 81–84. למרות האמור לעיל אנסה לדרג את מידת החידוש שיש בערכים השונים לאחר הצגתם.
11. על לשון הסטנדרד והסובסטנדרד ראה למשל קוטשר תשי"ט, עמ' 46–52. קיומן של מילים אלו בספר ב"ס, המשקף לשון ספרותית (אם כי, כאמור לעיל, יש בספר זה גם חידושים המשקפים את הלשון המדוברת של אותה תקופה), והיעדרן מספרות התנאים, יכולים להעיד אולי על קיומם של דיאלקטים שונים, כאשר אותו דיאלקט המשתקף בב"ס (ואולי שימש בתקופת התנאים כסובסטנדרד) שב ועולה בספרות האמוראים. כאן המקום לציין כי מספר חידושי הלשון המשותפים לב"ס ולספרות האמוראים קטן מאוד לעומת חידושי הלשון המשותפים לב"ס ולספרות התנאים. מתוך 328 חידושי לשון המצויים בספר ב"ס ביחס לספרי המקרא מימי הבית הראשון 205 משמשים גם בספרות חז"ל. (מתוכם 156 מזדמנים בספרות התנאים והאמוראים ו-49 בלבד מזדמנים רק בספרות האמוראים; כאמור לעיל, רוב החידושים שנמצאים בספרות האמוראים משמשים גם בארמית, כך שאת קיומם בספרות האמוראים ניתן לזקוף לזכות הארמית.) ממצאים אלו מעידים דווקא על העובדה, שהדיאלקט המשתקף בספר ב"ס קרוב לדיאלקט שבו נכתבה ספרות התנאים. על הזיקה שבין לשונו של ב"ס לבין לשון חז"ל בכלל ולשון התנאים בפרט ראה דיהי תשס"ה, חלק ב, עמ' 798, 800–807.

ב

נעבור כעת לממצאים, ולאחריהם אציג בהרחבה שתי דוגמאות. את הממצאים אחלק לשתי קבוצות: חידושים המופיעים בטקסטים מובהקים של ספרות האמוראים וחידושים המזדמנים בטקסטים שלאחר ספרות האמוראים המובהקת.¹² בסך הכל נמצאו 6 חידושי לשון המשותפים רק לב"ס ולספרות האמוראים המובהקת, ועוד 4 חידושים המשותפים רק לב"ס ולספרות שלאחר תקופת האמוראים. חידושים אלו אינם מזדמנים לא במקרא, לא בספרות התנאים ולא בספרות הארמית.¹³ את החידושים ניתן למיין לשני סוגים: 8 חידושי תצורה ו-2 חידושי משמעות. להלן החידושים שנמצאו.

חידושים המזדמנים בספרות האמוראים המובהקת

1. שם העצם גרגרת שעניינו 'איבר אכילה' מזדמן פעם אחת בב"ס (חידוש במשמעות¹⁴):

כל מאכל אוכל גרגרת+ [כ?רש?] אך יש או?כ?ל <...> ו? <...> ל <נע>ים
+ [ו?כ?ל ... תסוגר ב?.. אך יש מ?א?כל מ?א?כל?תנ?ע?ם?] (לו 23, כ"י ב)¹⁵

בלשון התנאים משמשת המילה גרגרת במשמעות 'קנה',¹⁶ ואילו המשמעות 'איבר אכילה' מזדמנת רק בלשון האמוראים, ופעם אחת: "ויתרץ גלת הזהב' זו גלגלת. ר' חיה בן נחמיה אומר זו גרגרת שהיא מכלה את הזהב ומריצה את הכסף"¹⁷ (ויק"ר יח, א).

12. בספרות האמוראים המובהקת נכללים התלמודים וכן המדרשים בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא. המובאות מספרות חז"ל מבוססות על הנוסח המצוי באתר "מאגרים" של המילון ההיסטורי ללשון העברית.
13. בחלק זה אציג את הממצאים רק מב"ס ומספרות האמוראים, אך לא ארחיב בנוגע לטיב החידוש בב"ס בהשוואה לעברית המקראית הקלסית. דיון נרחב בכל חידוש יוכל הקורא למצוא בעבודת הדוקטור שלי, דיהי תשס"ה, כל חידוש בערכו.
14. במילה זו יש גם חידוש בתצורה. בב"ס משמשת צורת יחיד בעוד שבעברית המקראית משמשת צורת רבים; עם זאת צורת היחיד מזדמנת גם בלשון התנאים, לכן חידוש זה אינו כלול במאמר זה.
15. על חוסר ההתאם שבין הפועל בזכר יחיד אוכל לבין שם העצם בנקבה גרגרת, המשמשת כנושא התחבירי של המשפט, ראה דיהי תשס"ה, עמ' 154.
16. בן-יהודה, כרך ב, עמ' 883. לדוגמה: "שחט את הוושט ופסק את הגרגרת או שחט את הגרגרת ופסק את הוושט" (חולין ב, ד); "אלו טריפות בבהמה/בעוף נקובת הוושט ופסוקת הגרגרת" (חולין ג, א).
17. משמעות זו מזדמנת עוד פעמיים במדרשים מאוחרים יותר: "ויתרץ גלת הזהב' זו גלגלת. ר' חיה בן נחמיה אומר זו גרגרת שהיא מכלה את הזהב ומריצה את הכסף" (קוה"ר ב, ו, ו).

2. השורש דא"ב מזדמן בב"ס פעם אחת בבניין הפעיל במשמעות 'לצער' (חידוש בתצורה):

בני אל תלעג לחיי עני ואל תדאיב נפש עני ומר נפש (ד 1, כ"י א)

שורש זה מזדמן בבניין הפעיל רק בספרות האמוראים, פעם אחת בתלמוד הבבלי: איזהו דבר שמכלה את העינים ומדאיב את הנפש הוי אומר אלו הן התחתוניות (נדרים כב ע"א).¹⁸

3. שם העצם המופשט דלות מזדמן פעמיים באותו פסוק בב"ס (חידוש בתצורה):
(המ) ?ת?כבד בדלותו בעשרו מתכבד יתר והנקלה בעשרו בדלותו נקלה יותר (31, כ"י א)

בספרות האמוראים משמש השם דלות פעמים רבות.¹⁹
4. השורש יש"ן משמש בב"ס כשם פעולה בבניין קל במשקל קטילה פעם אחת (חידוש בתצורה):

מכאוב ונרד ישנה + [ישנה] וצער ותשניק ופני + [פנים] הפוכות עם איש כסיל (לד 20, כ"י ב)

שם הפעולה ישנה/ישנה מזדמן בספרות האמוראים שלוש פעמים: פעם אחת בתלמוד הבבלי ופעמיים בויקרא רבה.²⁰

5. שם הפעולה הקלסי בבניין הפעיל משורש נש"ג מזדמן בב"ס פעמיים במשמעות 'יכולת', 'רכוש שהשיג אדם בחייו' בצירוף השיגת יד / השגת יד (חידוש בתצורה):

בטרם ת?מזות היטב לאוהב והשיגת²¹ ידך תן לו (יד 13, כ"י א)

פסקה א; אותו מדרש המופיע בויק"ר); "ברא הקב"ה מעין בתוך גרגרתו (של האדם) שהוא מוריד את הפת בשלום" (שמו"ר כד).

18. יסטרוב (1903, עמ' 275) ובן יהודה (כרך ב, עמ' 861) מביאים היקרות נוספת של הפועל תדאיב (בבא בתרא עט ע"ב. בכ"י המבורג 165 כתוב תדיב, אולי הפעיל משורש דו"ב: "עד מידיבא' עד שתדיב נשמתן"). עם זאת בן יהודה מעיר, שייכתן שהפועל מכוון לבניין קל. בניין הפעיל מזדמן גם בלשון הפיוט. "נפשות מפחים ומדאיבים" (הקליר, סדרי דיברין לשבועות, "אתו מצוות וחוקים", חלק י שורה 9).

19. ראה להלן בחלק ג דיון נרחב בשם העצם המופשט דלות.

20. ראה להלן בחלק ג דיון נרחב בשם הפעולה ישנה.

21. את הצורה השיגה, המשמשת בפרק יד פס' 13, אפשר אמנם לתקן לצורה השגה (כך למשל סגל תשי"ט, עמ' צא [זאת אחת מהאפשרויות שהוא מציע]), אך אפשר להשאיר אותה על כנה ולנתח אותה כשם פעולה של בניין הפעיל במשקל הקטילה. על שם הפעולה הקטילה בבניין הפעיל, המשמש לצד המשקל הרגיל הקטלה בב"ס, במגילות קומראן (כגון: "הניפת העומר"), בספרות חז"ל (כגון הסיבה) ובארמית (כגון הַדְלִיקָא), ראה ברגרין תש"ס, עמ' 157-158;

תן לו + [לאל] <כ>מתנתו + [כמתתו] לך בטוב עין ובהשגת [וב] <כ>[הגשת] + [וב] <כ>[הגיש] יד (לב 12, כ"י ב)

בספרות האמוראים מזדמן שם הפעולה השגה שלוש פעמים עם שם העצם יד בצירוף השגת יד באותה משמעות המשמשת בב"ס. יש להוסיף שבספרות האמוראים, כמו בב"ס, משמש שם זה רק בצירוף השגת יד. צירוף זה משותף אף הוא רק לב"ס ולספרות האמוראים.

"וכל ערכך יהיה בשקל הקודש" כל ערכין שאתה מעריך לא יהיו פחותין משקל... בהשגת יד (בכורות יא ע"א).

"והשיגה ידו" יד עצמו, "ומצא כדי גאולתו" מה השגת יד של עצמו אף השגת ידי אחרים לעצמו (ירושלמי קידושין א, ב, נט ע"ב).

6. השורש ער"ך נקרה בב"ס בבניין הפעיל פעמיים במשמעות 'לסדר' (חידוש בתצורה):²²

ב(ד)ברו י?עריך? נר...? ומוצא פיו אוצרו (לט 17, כ"י ב)
ויתן השיר קולו ועל המון העריכו נרו (נ 18, כ"י ב)

בספרות האמוראים מזדמן השורש ער"ך בבניין הפעיל פעם אחת באותה הוראה – 'לסדר', 'לארגן': "...והעלני לראש הר אחד... וסידר את המערכה והעריך את העצים..." (פסיקתא דרב כהנא, אחרי מות, ג).²³

חידושים המזדמנים בספרות חז"ל שלאחר תקופת האמוראים
1. שם התואר גבהן שעניינו 'גאותן', 'שחצן' מזדמן פעם אחת בב"ס (חידוש בתצורה):

אל תהי גבהן בלשוניך ורפי ורשיש²⁴ במלאכתך (ד 29, כ"י א)

בירנבאום תשנ"ז, עמ' 95. בירנבאום (שם) מציין שמשקל זה אינו מזדמן כלל במשנה, לפי עדותם של אבות-הטקסטים המוכרים, אך בקטעי משנה מהגניזה מזדמנת דוגמה בודדת למשקל זה, לפי עדות הנקדן: הַדְחָתָן. בירנבאום מוסיף כי הסופר קרא כנראה הַדְחָתָן, במשקל הרגיל הקטלה, אך לנקדן הייתה מסורת אחרת, ששיקפה את משקל הקטילה.
22. בשני הפסוקים בב"ס שבהם משמש הפועל להעריך יש קשיים רבים, טקסטואלים ולשוניים, שהולידו הצעות תיקון רבות ופירושים שונים. על הקשיים השונים ועל הפתרונות שהוצעו ראה מורשת תש"ם, עמ' 272; דיהי תשס"ה, עמ' 534–536.

23. הפועל להעריך מזדמן עוד שלוש פעמים בטקסטים מאוחרים: פעם אחת באבות דרבי נתן ופעמיים בתנחומא. בן-יהודה (כרך ט, עמ' 4730) מביא דוגמה מפרקי דרבי אליעזר לא: "קשר שתי ידי וותי רגליו ועקדו על גבי המזבח והעריך את האש ואת העצים והעריך אותו עליהם..." מובאה זו זהה לזו שבפסיקתא דרב כהנא.

24. הניקוד במילה רשיש מקורי בכתב היד (בן-חיים תשל"ג, עמ' 5).

השם גבהן מזדמן בספרות שלאחר תקופת האמוראים פעם אחת בצורת הנקבה גבהנית:

ויבן ה' בנינה בראה אמר הקב"ה מאיכן אברא לחוה מאדם, אם אברא אותה מראשו תהא קלת ראש, מן העין תהא סקרנית... מן הצואר תהא גבהנית (מדרש הגדול לבראשית ב 23).²⁵

2. השורש חכ"ם מזדמן בב"ס שלוש פעמים בבניין נפעל (חידוש בתצורה):

יש חכם לר?בזים נחכם ולנפשו הוא גואל + [נואל] (לז 19, כ"י ב)²⁶
 ויש חכם לנפשו? נח?כם? ופרזי דעתו על גויתו (לז 22, כ"י ד)²⁷
 [ויש חכם לעמו נח?כ?ם? פרי דעתו בגויתם] (לז 23, כ"י ב)²⁸

בספרות שלאחר תקופת האמוראים מזדמן השורש חכ"ם בבניין נפעל פעם אחת:

(נחכ"ם) כל הנחכם ומשכיל כל המשכיל (מדרש היכלות, קטע 371).²⁹

3. שם העצם רוכל מזדמן בב"ס פעמיים במשמעות 'הולך רכיל' (חידוש במשמעות):³⁰

לא כל איש להביא אל בית ומה? ר?בו? פצעזי? רוכל (יא 29, כ"י א)
 א?ורב ה?רוכל כרוב לבית לצים וכמרגל יראה ע?רו?ה (יא 30, כ"י א)

25. גרוס תשנ"ד, עמ' 114. במדרש רבה לבראשית (פרשה יח) נמצאת אותה פסקה, אך חסר בה המשפט שבו משמשת המילה גבהנית; במקומו ישנו משפט אחר בעל אותו רעיון: "לא אברא אותה מראש שלא תהא מוקרת ראשה" (כך לפי כ"י לונדון; בדפוסים הנוסח הוא "מיקרת ראש"). את מוקרת יש לפרש במובן 'זוקפת ראשה' (בר"ר, תיאודור-אלבק, עמ' 162). גרוס (תשנ"ד, עמ' 114, 230 הערה 220) מדגיש, ששם התואר גבהנית אמנם מזדמן רק פעם אחת בספרות חז"ל במדרש מאוחר, אך הוא מקבל חיווק משם התואר גבהן המזדמן בב"ס. לדעתו ייתכן שב"ס שאב את המילה מהלשון המדוברת של תקופתו, אף שאין לה זכר בספרות חז"ל חוץ מהדוגמה לעיל. הוא מוסיף כי למרות העובדה ששם התואר גבהנית מזדמן רק פעם אחת בספרות חז"ל, ביצירה מתקופת האמוראים, קרוב לוודאי ששם זה הנו ירושה מתקופת התנאים ורק במקרה לא בא זכרו שם.

26. אותו נוסח מצוי גם בכ"י ג וגם בכ"י ד. השוני היחיד בין הנוסחים הוא במילה האחרונה של צלע ב; בכ"י ג המילה היא גואל, כמו בכ"י ב ואילו בכ"י ד המילה היא נוואל, אותה מילה המצויה בגרסת הגיליון של כ"י ב (בן-חיים תשל"ג, עמ' 38).

27. בכתבי היד ב, ג מופיע אותו נוסח: ההבדל היחיד הוא בפועל: במקום נחכם מופיע הפועל יחכם (שם, שם).

28. פסוק זה מופיע כתוספת בגוף כתב היד. בכ"י ד מצוי אותו נוסח. ההבדל היחיד הוא בפועל: במקום נחכם ישנו הפועל יחכם (שם, שם).

29. בניין קל משורש זה מזדמן אף הוא בספרות חז"ל רק בספרות האמוראים (היקרות אחת בבבלי נידה ע ע"ב).

30. לשיטתנו יש לראות בשורש רכ"ל שורש פוליסימי, שעניינו גם 'לסחור' וגם 'ללכת רכיל' (על

בספרות שלאחר תקופת האמוראים מזדמן רוכל באותה משמעות פעם אחת:³¹

ששילח שאול רוכלים לכל ארץ יש' שאמ' לו הרי דוד מתחבא בין הבתולות
(שה"ש זוטא ג, ב.)³²

4. החידוש האחרון, בשונה מקודמיו, משותף לב"ס, למגילות ולספרות האמוראים. השורש כלכ"ל מזדמן בב"ס פעמיים בבניין התפעל במשמעות 'להתקיים', 'לשאת' (חידוש בתצורה):

עד עת עמד לא יופיע ואם נמוט לא יתכלכל (יב 15, כ"י א)
בהצהירו ירתיח תבל לפני חרבו מי יתכלכל (מג 3, כ"י ב)³³

השורש כלכ"ל משמש במגילות בבניין התפעל. לדוגמה: "...וכול בני עולה לוא יתכלכלו" (4Q510 – 4Q511 i 8).

השורש כלכ"ל מזדמן בספרות שלאחר תקופת האמוראים חמש פעמים בבניין התפעל:

נמשלה המקרא במים והמשנה ביין והתלמוד בקונדיטון. אי אפשר לעולם בלא מים ואי אפשר בלא יין ואי אפשר לעולם בלא קונדיטון ואיש עשיר מתכלכל בשלשתן... ועוד נמשלה התורה במלח והמשנה בפלפלין והתלמוד בבשמים אי אפשי? לועולם בלא מלח ובלא פלפלין ובלא בשמים ואיש עשיר מתכלכל בשלשתן" (מסכת סופרים טו 6).
"לא ראיתי צדיק נעזב" א' האלים איני עוזב את הצדיק... [יתכלכלו] בימי הרעב" (תנחומא ילמדנו, 12; מקץ, עמ' 21).
משה נתכלכל ע"י אישה, בתו של יתרו, ואליהו נתכלכל ע"י אשה (פסיקתא רבתי ד).

אפשרות זו ראה למשל BDB, עמ' 940). קיימת אפשרות אחרת, והיא לחלק את השורש רכ"ל לשני הומונימים: רכ"ל, שעניינו 'לסחור' ורכ"ל₂ שעניינו 'ללכת רכיל' (על אפשרות זו ראה למשל HALOT, כרך ג, עמ' 1236–1237). עם זאת יש להדגיש, כי המשמעות 'ללכת רכיל' משותפת רק לב"ס ולספרות האמוראים.

31. כך מציעים ב"מאגרים" לפרש את רוכלים כ'הולכי רכיל'.

32. בתלמוד הבבלי מזדמנת המילה רוכל בשתי היקרויות נוספות המבוססות על הפסוק מב"ס: "מנע רבים מתוך ביתך ולא הכל (בחלק מהנוסחים כתוב רוכל) תביא ביתך רבים היו פצעי רוכל המרגילים לדבר ערוה" (יבמות סג ע"ב; סנהדרין ק ע"ב); עם זאת נראה שבתלמוד הובנה המילה רוכל במובן 'סוחר', ולא במובן 'הולך רכיל'. (כך עולה גם מפירושו של רש"י על אתר: "הפצעים שמקבל הרוכל, המוכר בשמים לנשים, שמפני רגילותו עם הנשים הוא מנאף אותן והבעלים מכים ופוצעים אותו". על המובאה בתלמוד ראה גם סגל תשי"ט, עמ' עו.)

33. במגילה ממצדה הנוסח הוא "בהצהירו יר(ת)ח תבל ולפני חרב מי יתכולל" (מג 3, מ'). ידין (תשכ"ה, עמ' 29) מציע לקרוא במגילה יתכלכל כמו כ"י ב. קימרון (1999, עמ' 228, 230) מעלה את האפשרות לקרוא יסתולל שעניינו 'להחזיק'.

לפני שנפנה לדוגמאות בהרחבה ראוי להדגיש, כי לא די בהפרדה שבין לשון התנאים לבין לשון האמוראים,³⁴ אלא יש לחלק אף את לשון האמוראים לשתי חטיבות: חטיבה א – לשון אמוראי ארץ ישראל, הכוללת את העברית שבתלמוד הירושלמי ושבמדרשי האגדה; חטיבה ב – לשון אמוראי בכל המשתקפת בתלמוד הבבלי.³⁵ בנפרד יש להעמיד את הברייתות שבתלמוד הירושלמי והבבלי. לפי מורשת³⁶ את הברייתות שבתלמוד הירושלמי ניתן לצרף למקורות התנאים, אך את הברייתות שבבבלי יש להעמיד כחטיבה עצמאית. ברייתות אלו ניכרת בהן השפעה רבה של לשון האמוראים, עברית וארמית, ולכן יש לראותן כמשקפות לשון מעבר בין שתי הלשונות, לשון התנאים ולשון האמוראים. ששת החידושים המזדמנים בספרות האמוראים המובהקת, שהוצגו לעיל, מתפלגים בין שתי החטיבות, לשון אמוראי ארץ ישראל ולשון אמוראי בכל, בדרך זו: שלושה חידושים משמשים בשתי החטיבות (דלות, השגה, ישינה), חידוש אחד מזדמן רק בלשון אמוראי ארץ ישראל (גרגרת), ושני חידושים מזדמנים רק בלשון אמוראי בכל (תדאיב, העריך).

ג

שתי דוגמאות בהרחבה:

1. שם העצם המופשט "דלות" שעניינו 'עניות'

(המ) ?ת?כבד בדלותו בעשרו מתכבד יתר
והנקלה בעשרו בדלותו נקלה יותר (י 31, כ"י א)
המתכבד בדלותו בעשרו מתכבד יתר
והנקלה בעשרו בדלותו נקלה יתר (י 31, כ"י ב)

ארבע הצלעות של פס' 31, המופיעות בשני כתבי היד, חוזרות באותו פסוק, בתחילתו, בניסוח גבוה ומליצי יותר:

הנכבד בעיניו ?בע?שרו איככה ונקלה בעשרו בעיניו איככה³⁷

בפרק י בפס' 31 מעמת ב"ס בין התנהגותו של אדם עני שהתעשר לבין התנהגותו של אדם עשיר שהפך לעני. לפי ב"ס, אדם המתנהג בצורה מכובדת בשעת עוניו על

34. על החשיבות בחלוקתה של לשון חז"ל לשתי חטיבות ראה קוטשר תשל"ב 1, עמ' 40; בראש תשמ"ד, עמ' 187-188; ברויאר תשמ"ז, עמ' 127; הנ"ל תשס"ב, עמ' 1-2.

35. על החשיבות בחלוקת ספרות האמוראים לחטיבות ראה קוטשר תשל"ב 1, עמ' 55, 65; ברויאר תשס"ב, עמ' 13.

36. מורשת תשל"ב, עמ' 160.

37. כך לפי כ"י ב. הנוסח של כ"י א משובש.

אחת כמה וכמה³⁸ שיתנהג כך בשעה שיתעשר. לעומת זאת, אדם המתנהג בצורה שפלה בשעה שהוא עשיר בוודאי יתנהג בצורה כזו בשעה שירד מנכסיו ויהפוך עני. שם העצם המופשט דלות, הבנוי מהשם דל בתוספת הסימות –ות, משמעו 'עניות'. כחזוק להוראה זו ניתן להביא את המילה עוני, המשמשת בשתי הצלעות הראשונות של הפסוק; וכן את המילה עושר, המשמשת בצלע ב, כתקבולת ניגודית למילה דלות. לפי אלולד,³⁹ בב"ס ובמגילות קיימת מגמה ליצור שמות עצם מופשטים משמות עצם (ותואר) מוחשיים.⁴⁰ בשם דלות יש חידוש בתצורה ביחס לעברית המקראית. בעברית המקראית משמש השם דל, אך השם דלות אינו מצוי כלל. גם במגילות שם זה אינו מזדמן (השם דל דווקא מזדמן במגילות).

השם דלות משמש בספרות חז"ל רק בספרות האמוראים ובספרות שלאחר תקופת האמוראים. נמצאו 52 היקרויות לשם זה בספרות האמוראים המובהקת בתפוצה הזאת: 47 היקרויות נמצאו בתלמוד הבבלי, 5 היקרויות בתלמוד הירושלמי. 3 היקרויות נוספות מזדמנות בספרות שלאחר תקופת האמוראים, בשלושה מדרשי אגדה מאוחרים.⁴¹ יש לציין שכל ההיקרויות של המילה דלות בירושלמי באות בהקשר של הפסוק "ואם דל הוא..." (ויקרא יד 21). גם בבבלי רוב ההיקרויות קשורות בפסוק זה, אך לא כולן.⁴² לדוגמה, "...ואם דל הוא ואין ידו משגת' את שהוא ראוי לבוא לידי דלות. יצא משיח שאינו ראוי לבוא לידי דלות, והרי נשיא אינו ראוי לבא לידי דלות... שאינו ראוי לבוא [בקלות וכן] 'לידי' דלות וכן דלי דלות" (ירושלמי הוריות ב, ו, מו ע"ד); "מה להצד השוה שבהן שכן אין קרבנו בדלות תאמר במצורע שקרבנו בדלות" (נזיר מ ע"ב). השם דלות אינו משמש בארמית.

בדוגמה זו ניתן לראות התפתחות לשונית חשובה בלשון האמוראים. אמנם הוספת הסימות –ות לשם דל אין בה כביכול חידוש גדול, אך העובדה שהשם המופשט דלות אינו מזדמן לא במקרא ולא בספרות התנאים אפילו פעם אחת ואילו בספרות האמוראים הוא מזדמן פעמים רבות, בעיקר בתלמוד הבבלי אך גם בטקסטים מערביים, יש בה להעיד על יצירה לשונית של האמוראים. כמו כן העובדה שיש מילים אחרות, אקוויוולנטיות למילה דלות (למשל עוני, מסכנות), הן במקרא

38. על איככה שעניינה בב"ס 'על אחת כמה וכמה' ראה בהרחבה דיהי תשס"ה, עמ' 61–67.

39. אלולד 1997, עמ' 44.

40. הסימות –ות אמנם רווחת מאוד בעברית של ימי הבית השני ובארמית, אך היא משמשת כבר בעברית המקראית הקלסית; כך למשל: פְּדוּת (שמות יד 25), מְסַנְנֵת (דברים ח 9). סימות זו (ūtu) רווחת כבר באכדית, לדוגמה: ardūtu (=עבודת), šarrūtu (=מלכות), almanūtu (=אלמנות). על סימות זו באכדית ובעברית המקראית ראה ז'ואן ומוראוקה 1996, סעיף 88M_j; כהן 1978, עמ' 79–80 הערה 170.

41. מדרש אגור, מדרש משלי (1050 לסה"ג) ומדרש יהודית (1050 לסה"ג).

42. כך למשל שבת קלב ע"א; יומא ט ע"ב (במקום זה יש מדרש על שיר השירים ח 9: "...אם דלת היא... עכשו שעליתם בדלות נמשלתם בארז..."); זבחים ח ע"א.

הן בספרות התנאים, ששימשו כמקור ספרותי ולשוני לאמוראים, ובכל זאת הם יצרו את המילה דלות, מעידה על התפתחות חיה בלשון. על חיותה של המילה דלות ניתן ללמוד גם מהשימוש במילה דלי בצירוף דלי דלות. לצורך הדגשה נוהגת בעברית הכפלה של המילה.⁴³ יש כמה סוגים של הכפלות: (1) מקור מוחלט + פועל מפורש, כגון "שמור תשמרון" (דברים ו 17).⁴⁴ (2) סמיכות שבה אותה מילה משמשת בנסמך ובסומך. בלשון המקרא לרוב הנסמך בא ביחיד והסומך ברבים, כגון "שיר השירים" (שיר השירים א 1), ואילו בלשון חז"ל גם הנסמך וגם הסומך באים ברבים, כגון "תלי תלים" (עירובין כא ע"ב), "הרי הרים" (סנהדרין כד ע"א).⁴⁵ גם את דלי בכך סירא נראה להסביר כחזרה והכפלה לצורך הדגשה.⁴⁶

2. שם הפעולה "ישינה" (=שינה)

מכאוב ונדד ישינה + [ישנה] וצער ותשניק ופני + [פנים] הפוכות עם איש
כסיל (לד 20, כ"י ב)

בפס' 20 בפרק לד מתאר ב"ס את תופעות הלוואי שהן מנת חלקו של הזוללן. ביניהן מזכיר ב"ס את חוסר היכולת לישון, וזאת בעזרת הצירוף נדד ישינה.⁴⁷ את הצורה ישינה אפשר לנתח כשם פעולה של בניין קל במשקל קטילה⁴⁸ או במשקל קטילה,⁴⁹ שעניינו 'שינה'. את גרסת הגיליון ישנה ניתן לנתח בדרך דומה, ולהניח שמדובר בכתיב חסר. ישנה גם אפשרות לנתח את גרסת הגיליון ישנה כשם עצם שעניינו 'שינה'; מעין צורה חלופית לשם העצם השכיח שינה.⁵⁰

43. על דרכי ההדגשה בעברית ראה פרץ תשכ"ב.
44. דרך זו אינה משמשת בלשון חז"ל, וזאת בעקבות היעלמותה של צורת המקור המוחלט ממערכת הזמנים (שרביט תש"ם, עמ' 111).
45. דרך זו נדירה בלשון המקרא, כגון קדשי הקדשים (יחזקאל מד 13). צירוף זה מזדמן בסך הכל שלוש פעמים במקרא, כולן ביחזקאל; לעומת הצירוף קודש הקדשים, המשמש 40 פעמים במקרא.
46. עניינו של הצירוף דלי דלות הוא 'עניות יתרה, דלות מופלגת' (אבן-שושן תשמ"ח, ערך דלות). הצורה דלי מזדמנת בספרות חז"ל ובעברית החדשה רק בצירוף דלי דלות.
47. לפי מדרש ויקרא רבה (ראה להלן) קיים קשר בין הקיבה לבין השינה; לפי תפיסה זו ניתן להבין את הרעיון העולה מהפסוק מ"ס, שלפיו פגיעה בקיבה גורמת לפגיעה בשינה: "...עשרה דברים משמשים את הנפש ואילו הן וושט ומזון קנה לקול... קיבה לשינה..." (ויק"ר ד, ד).
48. בן-חיים תשל"ג, עמ' 165.
49. כך למשל שטראק 1903, עמ' 63. שטראק מנתח באופן דומה גם את גרסת הגיליון ישנה. ייתכן שהוא העדיף את משקל קטילה דווקא בגלל גרסת הגיליון שבאה בכתיב חסר, ישנה. הסבירות שצירי ייכתב בכתיב חסר גדולה יותר מאשר הסבירות שחיריק ייכתב בדרך זו.
50. כך לפי מרגליות 1900, עמ' 31.

אם מקבלים את האפשרות שגרסת הפנים וגרסת הגיליון מכוונות לשם פעולה של בניין קל, אזי יש חידוש בתצורה ביחס לעברית המקראית. בספרי המקרא, הן מבית ראשון הן מבית שני, משמש השורש יש"ן¹, שעניינו שִׁנָּה כבניין קל, אך שם הפעולה ישינה נפקד מקומו.⁵¹ במקרא משמש הצירוף, המורכב מהפועל נדד עם שם העצם שינה, באותה משמעות של הצירוף המשמש בב"ס, נדד ישינה: "הייתי ביום אכלני חרב וקרח בלילה ותדד שנתי מעיני" (בראשית לא 40); "בלילה ההוא נדדה שנת המלך" (אסתר ו 1).

במילה ישינה/ישנה יש חידוש בתצורה ביחס לעברית המקראית, בין שמנתחים אותה כשם פעולה במשקל קט(י)לה ובין שמנתחים אותה כשם עצם נרדף לשם העצם שינה.

בשל העובדה שמילה זו נדירה בעברית,⁵² מציעים החוקרים לראות בה צורה משובשת. לדעתם תיתכנה שתי אפשרויות לתיקון: (1) חלוקה אחרת של התיבות: במקום נדד ישינה – נדדי שינה.⁵³ (2) השמטה של הו"ד שבראש המילה ישינה: במקום נדד ישינה – נדד שינה.⁵⁴ לדעתי, משלוש האפשרויות שהוצעו לעיל (השארת הנוסח על כנו ושתי הצעות התיקון), האפשרויות הראשונה (השארת הנוסח על כנו) והאפשרויות השנייה (חלוקה שונה של שתי המילים) הן המועדפות. לטובת האפשרויות הראשונה ניתן להביא את הצעת הגיליון, שגם בה משמשת מילה עם ו"ד בראשה, ישנה ולא שנה, דבר המלמד אולי שזו כנראה הגרסה המקורית. לטובת אפשרות זו ניתן גם לזקוף את השימוש הרווח במשקל קטילה בב"ס (כגון בריאה, גויעה, זהירה, שקידה). לטובת האפשרויות השנייה אפשר לומר כי הצעה זו אינה מצריכה שינוי של נוסח הכתוב או השמטת אותיות, כפי שעולה מההצעה השלישית. כמו כן ניתן להביא סימוכין מקראיים ובתראמקראיים לשימוש במרכיבי הצירוף נדדי שינה.⁵⁵ כך

51. יש 23 היקרויות של שם זה. השורש יש"ן² עניינו 'עתיק'. חלוקת השורש יש"ן לשני הומונימים היא לפי מילון HALOT (כרך ב, עמ' 427) ולפי מילונו של קליינס (1993–2001, כרך ד, עמ' 334–335). מילון BDB (עמ' 445) אינו מחלק את השורש לשני הומונימים, אלא לשורש אחד פוליסמי. על חלוקת השורש יש"ן לשני הומונימים, המקבלת אישוס מהאוגרתית (יש"ן¹ = yšn באוגריתית; יש"ן² = ytn באוגריתית); ראה בלאו תשנ"ו, עמ' 171.
52. מילה זו משמשת בעברית בב"ס ובספרות האמוראים (ראה להלן). שרביט (תשס"ח, עמ' 201) מביא שתי היקרויות נוספות של המילה ישינה, בשני כתבי יד מימי הביניים, הכוללים את תפילת השחר: "המתיר כבלי ישינה המשמרני" (T-S 8. H 9/8); "ברוך... המתיר כבלי ישינה" (T-S 8. H 11/6). שרביט אינו מציין את השימוש במילה ישינה בספרות האמוראים; הוא מביא רק את הצורה השכיחה שינה, המשמשת במקרא ובספרות חז"ל.
53. כך למשל סמנד 1906, כרך א, עמ' 26; כרך ב, עמ' 280; סגל תשי"ט, עמ' קצו.
54. כך לפי לוי 1904, עמ' 32.
55. הכוונה לפעלים הגוורים מהשורש נד"ד, וכן לשם העצם שינה. הצירוף עצמו נדדי שינה מצוי מחוץ לב"ס בעברית של ימי הביניים ובעברית חדשה (ראה אבן-שרושן תשמ"ח, בערכו).

למשל השם נדודים משמש במקרא במוכן 'חוסר יכולת לישון': "אם שכבת... ושבעתי נדדים עדי נשף" (איוב ז 4). אם הצעה זו היא אכן הנכונה, אזי אין חידוש בתצורה; אך יש חידוש בצירוף עצמו נדדי שינה, המזדמן לראשונה בעברית בב"ס. הקושי העיקרי העומד בפני הצעת החלוקה לשתי מילים, נדדי שינה, הוא שגם בגיליון משמשת מילה עם יו"ד בראשה, ישנה, ולא המילה שינה; עובדה המרמזת אולי שהצורה ישינה/ישנה אכן שימשה בלשונו של ב"ס. במגילות משמש השורש יש"ן בבניין קל, וכך גם שם העצם שינה/א; אך שם פעולה בבניין קל יש(י)נה אינו מצוי. כמו כן הצירוף נדדי שינה (או כל פועל משורש נד"ד + שה"ע שינה) נפקד מקומו. גם מספרות התנאים נעדרת הצורה ביו"ד תחילית יש(י)נה.

בספרות האמוראים מזדמן שם הפעולה ישינה שלוש פעמים, פעם אחת בבבלי ופעמיים במדרש ויקרא רבה: "ישן אדם בתפילין שינת עראי אבל שינת קבע... במניח ראשו בין ברכיו לפי שאין קבע לשינה" (סוכה ב ע"ב); "עשרה דברים משמשיך את הנפש ואילו הן: וושט למזון, קנה קול... קיבה ישינה" (ויק"ר ד, ד); "תבוא הנפש שהיא איננה ישינה תקלס להקב"ה שאין לפניו ישינה 'הנה לא ינום ולא יישן'" (ויק"ר ד, ח). יש להוסיף שבספרות חז"ל (רק בספרות האמוראים) יש שימוש בצירופים שונים של השורש נד"ד עם שם העצם שינה. לדוגמה: "כן יתן לידידו שינה, אמ' ר' יצחק אלו נשותיהן של תלמידי חכמים שבשכר שמנדדים שינה מעיניהן בעולם הזה באות לחיי העולם הבא" (יומא עז ע"א).

קוטשר⁵⁶ מתרץ את היעדרותו של השם ישינה בספרות התנאים, למרות תפוצתו הרחבה של משקל קטילה בספרות חז"ל,⁵⁷ בכך שלא היה בכוחו של משקל זה לדחוק שמות פעולה בשורשים מקראיים נפוצים, שהמשיכו להיות נפוצים גם בלשון חכמים. בין שמות הפעולה המקראיים שהמשיכו לשמש גם בלשון חכמים נמנה שם הפעולה שינה.⁵⁸ העובדה שהשם המשמש במקרא, שינה, המשיך לשמש בספרות

56. קוטשר תשל"ב 2, עמ' 108.

57. קוטשר (שם, עמ' 107) מונה כ-130 שמות במשקל זה בלשון חז"ל (לפי כתב יד קאופמן).

58. שמות פעולה נוספים המשותפים ללשון המקרא וללשון חז"ל: לידה, רצון, שנאה. לפי בר-אשר (תשל"ז, עמ' 84-88), למשקל קטילה בלשון חכמים יש להוסיף את שם הפעולה יסיכה, המשמש באבות-טקסטים ללשון המשנה לצד שם הפעולה הרגיל סיכה (בכתבי יד מאוחרים ובדפוסים מוצאים רק את שם הפעולה סיכה). שם זה מזדמן במשנה 8 פעמים, תמיד בתוספת אות השימוש ב אל ל' (ליסיכה, וליסיכה, וביסיכה). לפי בר-אשר, במילה ליסיכה ניתן להסביר את היו"ד ככתוב מלא עבור תנועת השווא הנע (כפי שמוצאים במילים אחרות בלשון חכמים, כגון פְּסִימְנִין, בבא בתרא ז, ג), ואז לנתח את המילה כשם פעולה סיכה הגזור משורש סו"ך בתוספת אות השימוש ל. עם זאת, העובדה שהיו"ד נכתבת גם במילים שבהן יש וי"ו החיבור לפני אות השימוש (וליסיכה, וביסיכה) מלמדת, שאין מדובר בכתוב מלא עבור שווא נע, מאחר שבמילים אלו השווא הנע באות השימוש הופך לשווא נח ואין כל צורך לציין אותו בכתוב מלא בעזרת יו"ד. מכאן שאילו היו המילים וליסיכה, וביסיכה גזורות משורש סו"ך בתוספת

התנאים, ואילו בלשון האמוראים יצרו את השם ישנה (לצד השימוש בשם שינה), יש בה להעיד על התפתחות לשונית חשובה.⁵⁹ יש לתת את הדעת גם לעובדה, שמילה זו מזדמנת בטקסטים מוקדמים בספרות האמוראים ולא במאוחרים שבהם. השם ישנה אינו משמש בארמית. בארמית ביניימית (תרגום אונקלוס) וכן בארמית מערבית מאוחרת (ארמית ארץ-ישראלית, תרגום הכתובים) משמש הצירוף הפועלי כבעברית הקלסית בהשמטת הו"ד התחילית השוואית שְנָפָא. כך למשל תרגום אונקלוס לבראשית לא 40: "...וַנִּדַּת שְנתי מיעיני" (נה"מ: "...ותדר שתי מעיני"); שרידי התרגום לבראשית לא 40: "...וַנִּדַּת שְנתי מן עיניי...".

אחרית דבר

בחינה מדוקדקת של כלל החידושים המשותפים לב"ס, לספרות האמוראים ולספרות חז"ל שלאחר תקופת האמוראים מגלה, שלא ניתן להעמיד את כולם באותה רמה ובאותה דרגה של חידוש. את כלל החידושים ניתן לחלק לשתי קבוצות לפי שתי בחינות שונות: (1) חידושים מובהקים יותר ומובהקים פחות; (2) חידושים המזדמנים בטקסטים קדומים בספרות האמוראים לעומת כאלה המזדמנים בטקסטים מאוחרים.

הבחינה הראשונה: חידושים מובהקים יותר ומובהקים פחות

בתוך החידושים היותר מובהקים, המשקפים תהליכים לשוניים דינאמיים, ניתן לכלול את הערכים דלות,⁶⁰ ישנה, השגה.⁶¹ כמו כן, כפי שצוין לעיל, לרוב הערכים

וי"ו החיבור ואות השימוש ב או ל, היינו מצפים לצורות ולסיכה, ובסיכה; אך מכיוון שאנו מוצאים ולסיכה, ובסיכה, ניתן לומר בבירור שלפנינו שם פעולה הגזור משורש יס"ך במשקל קטילה, בדומה לשם הפעולה יציאה, הגזור משורש יצ"א.

59. ברויאר (תשמ"ו, עמ' 82) מציע שני הסברים למילה לישנה: (1) שם העצם שינה בתוספת למ"ד השימוש. הסבר זה מבוסס על התופעה, ששווא לפני חיריק עשוי להידמות לחיריק. לפי הסבר זה הו"ד משמשת כאם קריאה. לפי ברויאר, הקושי בהסבר זה נעוץ בעובדה שהשווא מתגוון לפני חיריק, ואילו במילה שינה יש צירי לפני השווא, ולכן יש לבדוק האם יש מקרים נוספים של התגוונות השווא לפני צירי. (ברויאר מוסיף, שבכתב יד המשקף את מסורת התימנים המילה שינה מנוקדת בחיריק ולא בצירי, ניקוד שמתאים לכלל של התגוונות השווא לפני חיריק.) (2) שם פעולה ממשקל קטילה משורש יש"ן, ישנה, המשמש לצד שם הפעולה השכיח במקרא ובלשון התנאים שינה.

60. לדעת פרופ' יוחנן ברויאר (בשיחה בע"פ) אין לראות במילה דלות עדות לחיותה של לשון האמוראים. לדעתו, מילה זו נוצרה בגזירה מלאכותית משם עצם מופשט (דל) קיים, כיוון שכמעט כל ההיקרויות באות בהקשר של הפסוק המכיל מילה זו.

61. בדוגמה זו משתקף המעבר ממשקל הקטל למשקל הקטלה, מעבר שראשיתו בלשון התנאים והמשכו בלשון האמוראים. לעתים מוצאים בלשון התנאים את שני המשקלים (כגון התר

יש מילות תחליף במקרא ובספרות התנאים, כך שלא היה הכרח ליצור אותם בלשון האמוראים, ומאידך גיסא הימצאותן של מילות התחליף במקרא ובספרות התנאים מעידה כי היעדרם של ערכים אלו אינו מקרי כנראה. כאמור לעיל, שלושת החידושים האלה מזדמנים גם בטקסטים מארץ ישראל וגם מבבל. חידושים מובהקים פחות: שם התואר גבהנית⁶² והפעלים תדאיב,⁶³ העריך,⁶⁴ נחכם,⁶⁵ התכלכל.⁶⁶

הבחינה השנייה: הזמן של הטקסטים שבהם הם מזדמנים טקסטים מוקדמים

א. שלושת החידושים המובהקים, דלות, ישינה, השגה, מזדמנים לרוב בספרות האמוראים המובהקת: התלמודים ומדרשי האגדה בראשית רבה, ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא. מתוך 55 היקרויות של שם העצם המופשט דלות 52 משמשות בשני התלמודים (47 בתלמוד הבבלי ו-5 בירושלמי), ורק שלוש היקרויות מזדמנות

והבדלה), לפעמים אף באותה מילה (כגון הפסק והפסקה). במקרה שלנו הישג משמש גם בלשון התנאים וגם בלשון האמוראים, ואילו הצורה החדשה השגה משמשת רק בלשון האמוראים. לפי שרביט (תשס"ח, עמ' 129), הצירוף השגת יד הוא צירוף קדום, אף שהוא מזדמן רק בספרות האמוראים. לביסוס דבריו מביא שרביט את שתי ההיקרויות של צירוף זה מב"ס. על המעבר ממשקל הקטל למשקל הקטלה בלשון האמוראים ראה ברויאר תשס"ב, עמ' 11.

62. יצירת שם תואר בנקבה משם תואר בזכר אין בה חידוש מפתיע, אך העובדה ששם התואר בזכר בעצמו נדיר יש בה חידוש.

63. אמנם לפנינו יצירה של בניין הפעיל מבניין קל המשמש במקרא, יצירה שהיא כמעט אוטומטית (מפועל עומד לפועל יוצא). כמו כן השימוש בפועל תדאיב הוא יחידאי בספרות האמוראים, וגם באותו שימוש יחידאי לפנינו מדרש על שם העצם דאבון, הגזור מאותו שורש ("...ונתן ה' לך שם לב רגז וכליון עינים ודאבון נפש... איזהו דבר שמכלה את העינים ומדאיב את הנפש הוי אומר אלו הן התחתונות" [נדרים כב ע"א]), כך שאין לראות בפועל תדאיב חידוש של ממש.

64. גם במקרה זה לפנינו יצירת בניין הפעיל ללא הבדל מהקל (במקרא משמש הפועל לערוך בבניין קל כפועל יוצא). על השימוש בבניין הפעיל ללא הבדל מהקל בב"ס ראה מורשת, תש"ם, עמ' 271-272.

65. בניין קל משמש במקרא (במקרא אמנם אין יחס אוטומטי של פעיל סביל בין שני הבניינים, אך בלשון חז"ל בניין נפעל משמש כסביל של קל, ולכן השימוש בבניין נפעל אין בו חידוש גדול). על היחס שבין הבניינים קל ונפעל בעברית המקראית ראה למשל ז'ואן ומוראוקה 1996, סעיפים 40a, 51c. על היחס שבין הבניינים קל ונפעל בלשון חכמים ראה בראש תשנ"ג, עמ' 124.

66. במקרא אמנם אין זיקה ישירה בין הבניינים פיעל והתפעל, אך בחז"ל קיים קשר ישיר, ולכן החידוש אינו מובהק. על היחס שבין הבניינים פיעל והתפעל בעברית המקראית ראה למשל ז'ואן ומוראוקה 1996, סעיפים 40a, 53i. על היחס שבין הבניינים פיעל והתפעל/נתפעל בלשון חכמים ראה למשל בראש תשנ"ג, עמ' 124.

בטקסטים מאוחרים; השם ישינה מזדמן רק בספרות האמוראים המובהקת (בתלמוד הבבלי ובמדרש ויק"ר); כך גם השם השגה, המשמש רק בשני התלמודים הבבלי והירושלמי.

ב. חלק מהחידושים הלא מובהקים מזדמנים אף הם בטקסטים מספרות האמוראים המובהקת: גרגרת (היקרות אחת במדרש ויק"ר ושתי היקריות נוספות בספרות שלאחר תקופת האמוראים, אחת בקוה"ר ואחת בשמו"ר), העריך (היקרות אחת בפסיקתא דרב כהנא ושתי היקריות נוספות בספרות שלאחר תקופת האמוראים המובהקת, אבות דרבי נתן ומדרש תנחומא).

חידושים המשמשים בטקסטים שלאחר תקופת האמוראים המובהקת
א. בין החידושים המובהקים אנו מוצאים רק מהשם דלות שלוש היקריות במדרשים מאוחרים: מדרש אגור, מדרש משלי ומדרש יהודית (לעומת 52 היקריות בתלמוד הבבלי והירושלמי).

ב. רוב החידושים שאינם מובהקים מזדמנים בטקסטים שלאחר תקופת האמוראים: גבהנית (היקרות אחת במדרש הגדול), גרגרת (שתי היקריות מתוך שלוש באות בטקסטים שלאחר תקופת האמוראים המובהקת [קוה"ר ושמו"ר]), העריך (היקרות אחת מתוך שלוש נמצאת בטקסט מתקופת האמוראים המובהקת [פסיקתא דרב כהנא], ועוד שתי היקריות באות בטקסטים שלאחר תקופת האמוראים המובהקת [אבות דרבי נתן ומדרש תנחומא]), רוכל (היקרות אחת במדרש מאוחר [שה"ש זוטא]), הפועל התכלכל (חמש היקריות, כולן בטקסטים שלאחר תקופת האמוראים [מסכת סופרים 2x, מדרש תנחומא, פסיקתא רבתי 2x]).

מתוך נתונים אלו ניתן לראות בצורה ברורה, כי קיימים בספרות האמוראים המובהקת חידושי לשון המשותפים רק לב"ס ולה, ושלא ניתן למצוא להם אח ורע בטקסטים ספרותיים קדומים אחרים. על חידושים אלו יש להוסיף את חידושי הלשון המזדמנים בטקסטים מאוחרים שאינם נמנים עם ספרות האמוראים המובהקת, אך בוודאי במקרים רבים משקפים את לשון האמוראים (במיוחד שיר השירים רבה, וקוהלת רבה). חלק מחידושים אלו, לפחות המובהקים שבהם (דלות, ישינה, השגה), מצביעים על שינויים ותהליכים לשוניים שהתרחשו בלשון האמוראים, ויש ביכולתם לחזק את הטענה העולה ממחקריו של ברויאר בנוגע לאופייה של לשון זו. מממצאים אלו עולה, כי יש לסייג את הקביעה שלשון האמוראים הייתה רק לשון ספרותית מתה.⁶⁷

גם אם נחזיק בדעה המקובלת שלשון זו הייתה בעיקרה לשון ספרותית, ממצאים אלו מלמדים כי חלו בה שינויים וחידושים לשוניים לא מעטים.

67. אלא אם נטען, כפי שציין ברויאר, שיתכן שיחולו שינויים ותהליכים לשוניים גם בלשון מתה, ובלשוננו: "...או שנניח, שלא הייתה לשון האמוראים לשון חיה... עלינו לסבור, שאכן יכולה להתקיים התפתחות חיה – גם בלשון לא חיה" (ברויאר תשמ"ז, עמ' 151).

קיצורים ביבליוגרפיים

אבן-שושן תשמ"ח = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשמ"ח
 אלולד 1997 = J. F. Elwolde, "Developments in Hebrew Vocabulary = 1997
 between Bible and Mishnah", in T. Muraoka & J. Elwolde (eds.),
*The Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira: Proceedings of
 a Symposium Held at Leiden University* (STDJ 26), Leiden 1997, pp.
 17–55

בירנבאום תשנ"ז = ג' בירנבאום, "לשון המשנה על פי גניזת קהיר", בתוך מ' בר-
 אשר (עורך), אסופת זיכרון לשושנה בהט (אסופת ומבאות בלשון, ב),
 ירושלים תשנ"ז, עמ' 89–98

בלאו תשנ"ו = י' בלאו, עיונים בבלשנות עברית (אסופת מאמרים), ירושלים תשנ"ו
 בן-חיים תשל"ג = ז' בן-חיים (עורך), ספר בן סירא, המקור קונקורדנציה וניתוח
 אוצר המלים, ירושלים תשל"ג
 בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, א-יז, ברלין וירושלים
 1959–1909

בר-אשר תשל"ז = מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא
 (תשל"ז), עמ' 83–102

בר-אשר תשמ"ד = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג
 (תשמ"ד), עמ' 187–220

בר-אשר תשנ"ג = מ' בר-אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)",
 מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ג), עמ' 123–151

ברגרין תש"ם = נ' ברגרין, "עיונים לכסיקליים בלשון חכמים", בתוך מ' בר-אשר
 (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 143–171

ברויאר תשמ"ו = י' ברויאר, קוים ללשון האמוראים (העברית) שבבבלי על פי כ"י
 אוקספורד e.51 (2667) למסכת סוכה, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית
 בירושלים, תשמ"ו

ברויאר תשמ"ז = י' ברויאר, "על לשון העברית של האמוראים בתלמוד הבבלי",
 מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 127–153

ברויאר תשס"ב = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי יד של מסכת
 פסחים, ירושלים תשס"ב

ברויאר תשס"ז = י' ברויאר, "חידושים מילוניים בלשון האמוראים", לשוננו סט
 (תשס"ז), עמ' 51–86

C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁸, Leipzig 1928 = 1928 ברוקלמן
 בר"ד, תיאודור-אלבק = מדרש בראשית רבה, מהדורת י' תיאודור ור' אלבק,
 ירושלים תשכ"ה (ברלין תרס"ג-תרצ"ו)

- גרוס תשנ"ד = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד
- דיהי תשס"ה = ח' דיהי, אוצר חידושי הלשון בספר בן סירא בהשוואה למקראית הקלאסית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשס"ה
- ד'ואון ומוראוקה = 1996 P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, I–II, Rome 1996
- חכם תש"ל = ע' חכם, ספר איוב (דעת מקרא), ירושלים תש"ל
- ידין תשכ"ה = י' ידין, מגילת בן סירא ממצדה, ירושלים תשכ"ה
- י'סטרוב = 1903 J. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903
- כהן = 1978 H. R. (Chaim) Cohen, *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*, Missoula, Montana 1978
- לוי = 1904 I. Lévi, *The Hebrew Text of the Book of Ecclesiasticus*, Leiden = 1904
- מורשת תשל"ב = מ' מורשת, "פעלים חדשים ומחודשים בכרייתות שבבבלי (תוך השוואה ללח"ב בבבלי ובירושלמי)", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל א (תשל"ב), עמ' 117–162
- מורשת תש"ם = מ' מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן הקל בלשון חז"ל בהשוואה למקרא", בתוך מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 263–295
- מרגליות = 1900 G. Margoliouth, "The Original Hebrew of Ecclesiasticus = XXXI. 12–31, and XXXVI. 22 – XXXVII. 26", *JQR* 12 (1900), pp. 1–33
- סגל תשי"ט = מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ט
- סוקולוף תשכ"ט = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25–42, 135–142, 270–279
- סמנד = 1906 R. Smend, *Die Weisheit des Jesus Sirach*, I–III, Berlin = 1906
- סקיהן ודי ללה = 1987 P. T. Skehan & A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira* (AB), New York 1987
- פופ = 1965 M. Pope, *Job* (Anchor Bible 15), New York 1965 = 1965
- פרץ תשכ"ב = י' פרץ, "לדרכי ההדגשה בעברית החדשה", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 118–124
- קוטשר תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

- קוטשר תשל"ב 1 = י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל א (תשל"ב), עמ' 29–82, 54–65
- קוטשר תשל"ב 2 = י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל", בתוך מ' בראשער (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 102–128
- E. Qimron, "Notes on the Reading of the Ben Sira Scroll = 1999 קימרון from Masada", *Masada VI: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965 Final Reports* (Jerusalem 1999), pp. 227–231
- D. J. A. Clines, *The Dictionary of Classical Hebrew*, = 2007–1993 קליינס Vols. I–VI, Sheffield 1993–2007
- H. L. Strack, *Die Sprüche Jesus', des Sohnes Sirachs*, = 1903 שטראק Leipzig 1903
- שרביט תש"ם = ש' שרביט, "מערכת 'הזמנים' בלשון המשנה", בתוך גב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות השמיות מוקדשים לזכרו של יהזקאל קוטשר, רמת גן תש"ם, עמ' 110–125
- שרביט תשס"ח = ש' שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח
- BDB = F. Brown, S. R. Driver & C. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907
- HALOT = W. Baumgartner & J. J. Stamm, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, trans. M. E. J. Richardson, 5 vols., Leiden 1994–2000